XVIII ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA ROSSIYA IMPERIYASINING BUXORO VA XIVA XONLIKLARI BILAN MUNOSABATLARINING O‘ZIGA XOS TOMONLARI

Otojonova Aziza Jumaboyevna,
Urganch innovatsion universiteti magistranti

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19684538

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XVIII asr oxiri XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Buxoro amirligi va Xiva xonliklari bilan munosabatlarida shakllangan diplomatik, savdo-iqtisodiy va harbiy-siyosiy mexanizmlarning o‘ziga xos tomonlarini tahlil qilish, imperiya strategiyalarining transformatsiyasini, mahalliy siyosiy institutlar va huquqiy-amaliy tajriba bilan o‘zaro ta’sirini izohlanishi, Buxoro va Xiva bilan munosabatlar bir xil kolonial model emas, balki turli darajadagi protektorat, shartnoma-diplomatiya va iqtisodiy integratsiya vositalari orqali yuritilgan ko‘pkanalli tizim ekanligi yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Rossiya imperiyasi, Buxoro amirligi, Xiva xonligi, protektorat, shartnomalar, savdo diplomatiyasi, harbiy-siyosiy ekspansiya.*

Аннотация. *В данной статье анализируются особенности дипломатических, торгово-экономических и военно-политических механизмов, сформировавшихся во взаимоотношениях Российской империи с Бухарским эмиратом и Хивинским ханством в конце XVIII — начале XX веков. Рассматривается трансформация имперских стратегий, а также их взаимодействие с местными политическими институтами и правоприменительной практикой. Подчеркивается, что отношения с Бухарой и Хивой не представляли собой единообразную колониальную модель, а являлись многоканальной системой, реализуемой через различные уровни протектората, договорной дипломатии и экономической интеграции.*

Ключевые слова: *Российская империя, Бухарский эмират, Хивинское ханство, протекторат, договоры, торговая дипломатия, военно-политическая экспансия.*

Abstract. *This article analyzes the distinctive features of diplomatic, trade-economic, and military-political mechanisms that emerged in the relations between the Russian Empire and the Bukhara Emirate and Khiva Khanate from the late 18th to the early 20th centuries. It examines the transformation of imperial strategies and their interaction with local political institutions and legal-administrative practices. The study highlights that relations with Bukhara and Khiva did not follow a uniform colonial model but rather functioned as a multi-channel system implemented through varying levels of protectorate arrangements, treaty-based diplomacy, and economic integration.*

Keywords: *Russian Empire, Emirate of Bukhara, Khanate of Khiva, protectorate, treaties, trade diplomacy, military-political expansion.*

Kirish. XVIII asr oxiri XX asr boshlarida Markaziy Osiyodagi xalqaro vaziyat o‘zgarishi, ichki siyosiy-iqtisodiy transformatsiyalar va mintaqaviy kommunikatsiya yo‘llarining qayta taqsimlanishi Rossiya imperiyasining Buxoro amirligi hamda Xiva xonliklari bilan aloqalarini oddiy qo‘shnichilik doirasidan strategik boshqaruv maydoniga aylantirdi. Mazkur davrning eng muhim xususiyati shundaki, Rossiya

siyosati bir vaqtning o‘zida bir necha maqsadni ko‘zladi: chegaralar xavfsizligini mustahkamlash, savdo yo‘llari va bozorlarni nazorat qilish, diplomatik legitimatsiya orqali ta’sir doirasini kengaytirish, shuningdek, mahalliy hukmdorlar bilan kelishuvlar asosida harbiy-siyosiy muvozanatni o‘z foydasiga burish. Shu jihatdan Buxoro va Xiva bilan munosabatlarda imperiya bir xil standart modelni qo‘llamadi; aksincha, ularning siyosiy tuzilishi, iqtisodiy resurslari, ichki legitimatsiya mexanizmlari va tashqi aloqalar tarmog‘iga qarab farqlangan vositalar ishlab chiqildi. Tadqiqot nuqtayi nazaridan “o‘ziga xos tomonlar” deganda birinchidan, shartnomaviy-huquqiy usullar va ularning amaliy ijrosi o‘rtasidagi tafovut, ikkinchidan, savdo-soliq instrumentlarining diplomatik ta’sir bilan qo‘shilib ketishi, uchinchidan, harbiy kuchning bevosita bosib olishdan ko‘ra ko‘proq bosim va kafolat mexanizmi sifatida ishlatilishi tushuniladi.

Adabiyotlar tahlili. XVIII asr oxirida Rossiya-Buxoro va Rossiya-Xiva aloqalari asosan elchilik almashinuvi, karvon savdosi xavfsizligi, asirlar masalasi hamda chegara hududlarida tartibni saqlash bilan bog‘liq edi. Bu bosqichda imperiya mintaqaga nisbatan ehtiyotkor pragmatizmni tanladi: u o‘zining Volga-Ural va Orenburg yo‘nalishlaridagi integratsiya tajribasidan kelib chiqib, avvalo axborot va vakillik infratuzilmasini mustahkamlashga urindi. Bunda diplomatiyaning muhim vazifasi mintaqa haqida tizimli ma’lumot yig‘ish, hukmdorlar saroyi protokoli va siyosiy guruhlar muvozanatini tushunish, karvon yo‘llarining haqiqiy iqtisodiy qiymatini baholashdan iborat bo‘ldi [1.336]. Shu sabab elchilik tashriflari faqat marosimiy akt emas, balki muayyan “institutsional tarjima” jarayoni ham edi: Rossiya tomonining hujjat tili va majburiyatni rasmiylashtirish tasavvurlari mahalliy siyosiy-huquqiy amaliyot bilan to‘qnashar, natijada kelishuvlar ko‘pincha elastik, turlicha talqin qilinadigan shaklga kirardi. Bu holat keyingi davrda shartnomalarning ijro mexanizmlarini kuchaytirishga qaratilgan bosim vositalarining paydo bo‘lishiga zamin yaratdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tarixiylik, tizimli yondashuv va qiyosiy-tahliliy metodlardan foydalanildi. Rossiya imperiyasi hamda Buxoro amirligi va Xiva xonligi o‘rtasidagi munosabatlar arxiv hujjatlari, diplomatik manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida kompleks tahlil qilinib, ularning o‘zaro ta’siri institutsional va funksional jihatdan yoritildi. Shuningdek, “ko‘pkanalli boshqaruv” va “asimmetrik munosabatlar” konseptlari asosida imperiya siyosatining mahalliy tizimlarga moslashuv jarayonlari izohlandi.

Tahlillar va natijalar. XIX asr o‘rtalaridan boshlab mintaqada imperiya raqobati keskinlashdi va Rossiya strategiyasi harbiy-siyosiy tayanchlar barpo etish bilan uyg‘unlashgan iqtisodiy kirib borish siyosatiga aylandi. Ayniqsa, Sirdaryo bo‘yi

va unga tutash hududlarda harbiy istehkomlar tarmog‘i mintaqaviy logistika va savdo oqimlariga bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Bu jarayon Buxoro va Xiva bilan munosabatlarga ikki yo‘l bilan ta’sir qildi: birinchidan, imperiya muzokaralarda kuch asosi bilan chiqish imkoniga ega bo‘ldi; ikkinchidan, mahalliy hukmdorlar ichki legitimatsiya uchun zarur resurslarni saqlab qolish maqsadida tashqi savdo va boj siyosatini qayta ko‘rib chiqishga majbur bo‘ldi. Shundan kelib chiqib, Rossiya bilan aloqalar mintaqa ichidagi siyosiy raqobatlarda ham instrumentga aylandi: ayrim guruhlar Rossiya bilan yaqinlashuvni iqtisodiy foyda va raqiblarni cheklash vositasi deb bildi, boshqalar esa uni suverenitet xavfi sifatida qabul qildi. Mazkur ichki differensial munosabat imperiya diplomatiyasi uchun qo‘shimcha “kirish nuqtalari”ni yaratdi, biroq ayni vaqtda kelishuvlarning barqarorligini pasaytiruvchi omil bo‘lib qoldi.

Buxoro amirligi bilan munosabatlarning o‘ziga xosligi, avvalo, uning nisbatan markazlashgan boshqaruv tizimi, diniy-huquqiy legitimatsiya resurslari va keng mintaqaviy aloqalari bilan belgilanadi. Rossiya Buxoroni to‘liq bevosita boshqaruvga o‘tkazishdan ko‘ra, protektoratga yaqin bo‘lgan, biroq ichki boshqaruvni saqlab qoladigan formatni ma’qul ko‘rdi; bu format imperiya uchun arzonroq, siyosiy jihatdan xavfsizroq va xalqaro jihatdan izohlanishi osonroq edi [2.374]. Natijada shartnomaviy munosabatlar Buxoro ichki institutlarini formal tarzda tan olgan holda, tashqi siyosat va savdo rejimida Rossiya ustuvorligini bosqichma-bosqich mustahkamladi. Bu yerdagi muhim nuance shundaki, Rossiya hujjatlarida mustahkamlangan “kafolatlar” va “imtiyozlar” amalda Buxoro ma’muriy amaliyoti orqali o‘tardi; ya’ni kelishuvning natijasi ko‘pincha amirlikning bojxona, karvonsaroy, yo‘l xavfsizligi va mahalliy amaldorlar tizimidagi real imkoniyatlari bilan cheklanardi. Shuning uchun Rossiya tomoni ta’sirni kuchaytirishda faqat diplomatik nota bilan kifoyalanmay, savdo agentlari, konsullik amaliyoti va kredit-tovar munosabatlari orqali “kundalik boshqaruv”ga yaqinlashib bordi.

Xiva xonligi bilan munosabatlar esa boshqa konfiguratsiyada kechdi. Xivaning Amudaryo quyi oqimidagi geostrategik o‘rni, cho‘l yo‘llari orqali karvon xavfsizligi muammolari va asirlik masalasi uzoq vaqt davomida Rossiya siyosiy diskursida “chegara xavfsizligi” va “tartib o‘rnatish” motivlari bilan birga tilga olindi. Bu yerda imperiya uchun muhim vazifa faqat savdo erkinligi emas, balki transchegaraviy tahdidlar deb talqin qilingan holatlarni minimallashtirish edi. Shu sabab Xivaga nisbatan bosim vositalari nisbatan keskinroq bo‘lib, harbiy yurishlar ehtimoli diplomatik muzokaralarning yashirin fonida doimiy mavjud bo‘ldi. Biroq Xiva ham to‘liq inkor etilgan subyekt bo‘lmadi: shartnomalar, elchilar va savdo bitimlari orqali xonlikdan muayyan majburiyatlar olinishiga erishildi, evaziga ichki boshqaruvning bir qismi saqlanib qoldi [3.472]. Bu o‘ziga xoslik “qattiq kuch” va “murosa”ning

navbatma-navbat ishlatilganida ko‘rinadi: muayyan davrda bosim kuchaygan, keyin esa barqarorlikni ushlab turish uchun kelishuvlar mexanizmi ishga solingan.

Rossiya imperiyasining Buxoro va Xiva bilan munosabatlarida savdo-iqtisodiy omil oddiy iqtisodiy manfaatdan ko‘ra kengroq ma’noga ega edi. Birinchidan, savdo hajmlari va tovar tarkibi siyosiy ta’sirning indikatoriga aylandi: boj preferensiyalari, karvon yo‘llarining himoyasi, kredit va vositachilik tarmoqlari imperiya manfaatlariga xizmat qildi. Ikkinchidan, savdo aloqalari mahalliy elitalar tarkibida yangi manfaatdor guruhlarni shakllantirdi; ular barqaror tranzit va bozor kafolatlariga tayanib, Rossiya bilan kelishuvlarni qo‘llab-quvvatlashga moyil bo‘ldi. Uchinchidan, iqtisodiy integratsiya ma’muriy standartlashuvni talab qildi: o‘lchov birligi, bojxona tartibi, tranzit hujjatlari, nizolarni hal etish amaliyoti kabi ko‘plab “texnik” masalalar siyosiy ta’sirning amaliy tayanchiga aylandi [4.612]. Shu jarayonda imperiya o‘zining byurokratik resursi kuchi bilan ustunlikka ega bo‘ldi, chunki u kelishuvlarni hujjatlashtirish, bajarilishini monitoring qilish va zarur paytda sanksiya qo‘llash mexanizmlarini tizimli ravishda ishlab chiqdi. Buxoro va Xiva tomonida esa ko‘pincha shaxsiy sadoqat, urf-odat va mahalliy amaldorlar ixtiyoriga bog‘liq ijro modeli saqlanib qoldi; bu nomuvofiqlik esa kelishmovchiliklar manbai bo‘lib xizmat qildi.

Diplomatik protokol va ramziy siyosat ham munosabatlarning muhim o‘ziga xos qatlamini tashkil etdi. Elchilik sovg‘alari, unvonlar, qabul marosimlari va yozishma uslubi “tenglik” yoki “ustuvorlik”ni bildirib turuvchi signallar edi. Rossiya amaliyoti asta-sekin “suveren tenglik” tilidan “homiylik” tiliga yaqinlashar ekan, mahalliy hukmdorlar bu signallarni ichki legitimatsiyaga zarar bermaydigan shaklda qabul qilishga intildi. Natijada bir tomondan shartnomalarda muayyan bandlar orqali Rossiya ustuvorligi mustahkamlandi, boshqa tomondan esa saroy protokoli darajasida mahalliy suverenitet ramzlari saqlab qolindi. Bu ikki qatlamning bir paytning o‘zida mavjudligi protektorat rejimlarining murakkab tabiatini ko‘rsatadi: u na to‘liq anneksiya, na to‘liq mustaqil ittifoq bo‘lib, balki siyosiy realitet va ramziy legitimatsiya o‘rtasidagi murosali konstruktsiya edi [5.368].

XIX asr oxiri XX asr boshlarida modernizatsiya, transport-kommunikatsiya infratuzilmasining kengayishi va mintaqaviy bozorlarning qayta konfiguratsiyasi Rossiya-Buxoro va Rossiya-Xiva munosabatlarini yanada institutsionallashtirdi. Bu bosqichda ta’sir ko‘proq “kundalik boshqaruv” darajasida, ya’ni bojxona rejimlari, savdo vakolatxonalari, chegaraviy tartibot, konsullik himoyasi va huquqiy nizolarni ko‘rib chiqish amaliyoti orqali amalga oshdi. Shuningdek, mahalliy siyosiy institutlar ichida islohotga ehtiyojni anglash kuchaydi, biroq islohotning maqsadi va tezligi borasida konsensus bo‘lmadi. Imperiya esa bunday vaziyatni ko‘pincha barqarorlikni

saqlash va o‘z manfaatlariga mos kadrlar hamda amaliyotlarni ilgari surish uchun qulay deb bildi. Buxoroda ta’sir ko‘proq moliya va savdo boshqaruvi hamda tashqi aloqalar kanalida sezilsa, Xivada xavfsizlik va chegaraviy nazorat motivlari kuchliroq saqlanib qoldi. Demak, o‘ziga xoslikning yana bir ko‘rinishi shundaki, ikki davlat bilan munosabatlar bir xil davrda kechsa-da, imperiya ularga turli “ustuvor muammo” prizmasidan yondashdi: Buxoroda integratsiya va muvofiqlashtirish, Xivada esa tartib va xavfsizlik.

Metodologik jihatdan bu munosabatlarni tahlil qilishda “markaz periferiyaga ta’sir qildi” degan bir yoqlama sxemaga tushib qolmaslik muhim. Amalda Buxoro va Xiva ham muzokara olib bordi, cheklovlar qo‘ydi, muayyan bandlarni cho‘zdi yoki mahalliy amaliyot orqali qayta talqin qildi. Shu bois, munosabatlarning o‘ziga xos tomonlari ikki tomonlama moslashuv jarayonida ko‘rinadi: Rossiya o‘z maqsadlarini amalga oshirish uchun mahalliy siyosiy til va institutlardan foydalandi, mahalliy hukmdorlar esa o‘z resurslarini saqlash uchun imperiya bilan aloqalarni tanlab, bosqichma-bosqich boshqarishga urindi. Bu yondashuv o‘tmish tajribasini hozirgi ilmiy muomalada “ko‘pkanalli boshqaruv”, “asimetriya sharoitidagi muzokara” va “institutsional gibridlik” tushunchalari orqali izohlash imkonini beradi [6.240]. Ayniqsa, protektoratning real mazmuni shartnoma matnidan ko‘ra ko‘proq ijro mexanizmlarida namoyon bo‘ladi: kim bojni belgilaydi, kim tranzitni ruxsatlaydi, nizolarni qaysi organ ko‘radi, kimning fuqarosi qaysi himoya rejimiga kiradi, degan savollar siyosiy suverenitetning amaliy chegaralarini belgilab berdi.

Xulosa. XVIII asr oxiri XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Buxoro amirligi va Xiva xonliklari bilan munosabatlari ko‘p qatlamli va differensial xarakterga ega bo‘lib, ularni yagona kolonial andoza bilan izohlash ilmiy jihatdan cheklangan natija beradi. Buxoro bilan aloqalarda shartnomaviy-diplomatik mexanizmlar va iqtisodiy integratsiya vositalari ustuvor bo‘lib, ichki boshqaruvni formal saqlagan holda tashqi siyosat hamda savdo rejimida imperiya ustunligi bosqichma-bosqich kuchaydi. Xiva bilan munosabatlarda esa xavfsizlik, chegara va tartib motivlari ko‘proq markazda turib, bosim va murosa almashinuvi orqali barqaror, biroq asimmetrik tizim shakllandi. Har ikki holatda ham asosiy o‘ziga xoslik shundaki, shartnomalar va protokollar ramziy “tenglik”ni qisman saqlagan bo‘lsa-da, kundalik ma’muriy-amaliy mexanizmlar imperiya ta’sirini real jihatdan chuqurlashtirdi. Natijada Buxoro va Xiva misolida protektorat va shartnoma diplomatiyasi siyosiy-huquqiy gibridlikni yuzaga keltirgan, munosabatlar esa harbiy kuch, savdo manfaatlari va institutsional moslashuv uyg‘unligida rivojlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Becker S. Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968. 336 p.
2. Morrison A. Russian Rule in Samarkand 1868–1910: A Comparison with British India. Oxford: Oxford University Press, 2008. 374 p.
3. Khalfin N. A. Prisoedinenie Sredney Azii k Rossii. Moskva: Nauka, 1965. 472 s.
4. Bartol’d V. V. Sochineniya. Tom 2: Raboty po istorii Sredney Azii. Moskva: Izdatel’stvo vostochnoy literatury, 1963. 612 s.
5. Ziyoyev H. Z. Turkistonning Rossiya tomonidan bosib olinishi va mustamlakachilik siyosati. Toshkent: Fan, 1998. 368 b.
6. Abdug‘aniyev A. Buxoro amirligi va Rossiya: siyosiy-diplomatik munosabatlar tarixi (XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshlarida). Toshkent: Akademnashr, 2011. 240 b.